

КЛАСИФІКАЦІЙНІ ПАРАМЕТРИ НЕВЛАСНЕ ГРАМАТИЧНОГО УЗГОДЖЕННЯ

У статті розглянуто типологічні ознаки невласне граматичного узгодження, що має вияв у структурах зі специфічно вираженим опорним компонентом у функції означуваного предмета (незмінний субстантив, змінний субстантив недиференційованого роду, сполука слів, речення). Схарактеризовано фактори вибору форми залежного атрибутивного компонента (дієслова та прикметника). Систематизовано регулярні випадки реалізації асоціативно-граматичного, смислового та умовно-граматичного підтипів узгодження в українській мові.

Ключові слова: власне граматичне узгодження, невласне граматичне узгодження, смислове узгодження, умовно-граматичне узгодження, асоціативно-граматичне узгодження.

Вступ

В українській, флексійній за її природою, мові типовим реалізатором підрядного зв'язку узгодження є елементарне сполучення слів зі спільними граматичними категоріями, що представлені флексійними засобами у формах обох слів. Таку словесну структуру характеризують як граматичне уподібнення (дублювання, повторення, відтворення тощо) залежним словом категорій опорного слова, що, своєю чергою, дає підстави віднести узгодження «до найбільш граматикалізованих форм підрядного прислівного синтаксичного зв'язку» (Загнітко, 2001, с. 54).

З морфологічного погляду словосполучення зі спільнокатегорійними формами належать до субстантивно-ад'єктивного та субстантивно-вербумного типів: категорії числа, роду і відмінка для прикметникових слів (власне прикметників, прикметникових займенників, дієприкметників, порядкових числівників) та категорії числа, роду й особи для фінітних (способово-часових) дієслівних форм «прогнозуються» опорними іменниковими словами (власне іменниками, займенниковими іменниками): *доброго ранку, четверта доба, твої слова; сонце зійшло, вона прийшла б, місяць сходить, ти прийди, сяяли зорі*. Щоправда, морфологічні обсяги словосполучень, сформованих зв'язком узгодження, у синтаксичній літературі подано по-різному. Традиційно сферу узгодження обмежують лише іменниково-прикметниковими сполуками слів (такий підхід популяризований у підручниках для середніх шкіл та поширений у граматиках для вищої школи). За ширшого

потрагування, що охоплює всі можливі вияви сполучень слів на основі спільності категорій, сюди зараховують, окрім іменниково-прикметникових, іменниково-дієслівні сполуки, а також іменниково-іменникові з прикладковою чи предикативною функцією (типу *дівчина-красуня, у селі Пісках*) (див., напр.: (Мельничук, 1972, с. 66–67)). Якщо несамостійний характер форм граматично підпорядкованих прикметників і дієслів засвідчує їхній зв'язок з опорним іменем у формі узгодження («не тільки дозволяє, але й вимагає говорити завжди про узгодження їх» (Скобликова, 2005, с. 177)), то самостійність значень іменникових форм, на думку багатьох дослідників, є несумісною «з уявленням про узгодження» (Скобликова, 2005, с. 225) (пор.: Слинько, Гуйванюк, Кобилянська, 1994, с. 32).

Опорна позиція іменників та залежна позиція прикметників і дієслів зумовлені їхнім реальним лексичним значенням: якщо іменники називають предмет, то прикметники та дієслова – його ознаку, тобто стосуються вторинних, акцидентних сутностей, існування яких поза предметами не можливе. З погляду семантико-синтаксичного – узгодження є спеціалізованим засобом вираження відношень ознаки до предмета (пор.: «Характерною рисою узгодження є те, що в ньому пояснююче слово завжди показує ознаку пояснюваного» (Шевельов, 1951, с. 13)). На рівні речення атрибутивні відношення є граматичним змістом означення та присудка, відмінність між якими полягає у здатності / нездатності виражати модально-часове значення (Арібжанова, 2016, с. 86–88).

Послідовне граматичне співвіднесення з агрибутивними семантико-синтаксичними відношеннями відрізняє узгодження від керування та прилягання, яким властиве асиметричне співвіднесення з відношеннями (ці способи підрядного зв'язку слугують формою вираження різних – і неатрибутивних, і агрибутивних – типів відношень).

Як зазначено вище, «найбільша граматицизованість» узгодження пов'язана з такими його виявами, коли флексія узгоджуваного слова повторює граматичні категорії, оформлені флексією опорного слова. При цьому залежність від предметних слів ознакові слова виражають у конкретних формах: зміна опорного слова чи заміна його словом іншого граматичного типу вимагає відповідних змін залежного слова. Наприклад: *четверта доба – четверту добу; сонце зійшло – місяць зійшов, я прочитаю – ви прочитаєте – учні прочитають*. За формального відтворення залежним словом граматичних категорій опорного слова зв'язок узгодження називають **власне граматичним узгодженням** (Скобликова, 2005, с. 199) і кваліфікують як зв'язок словоформ (Золотова, 1973, с. 32); його модель – словоформа + словоформа ($S_n + Adj_n$; $S_n + V_n$) (Арібжанова, 2016, с. 106); його фактичним граматичним показником є флексії обох поєднаних словоформ (у лінгвістичних студіях структуралістів єдність флексій узгоджуваного і узгодженого слів як граматичного показника зв'язку дістала термінологічні назви «перерване позначувальне» (Мартине, 1963, с. 455–456), «розірвані форми морфем» (Херрис, 1962, с. 550)).

Однак в українській мові досить поширеними є структури, у яких залежний компонент – прикметникове слово та фінітне дієслово – виражає ознаку у формі категорій, які не мають в опорному компоненті формального представлення.

Ідеться про сполуки, у яких у позиції з предметною функцією перебувають незмінні слова (т. зв. невідмінювані іменники – іменники без флексій, незмінні субстантивні слова), субстантиви недиференційованого роду (тобто субстантиви, граматична форма яких не розрізняє (не диференціює) значення роду, т. зв. іменники спільного роду чи подвійного роду тощо), сполуки слів, навіть цілі речення: *мій протеже, гучне «ура», потужна АС, круглий сирота, чимало днів минуло, твоє «я зроблю завтра»* і под.

Теоретичне підґрунтя

У науковій лінгвістиці зв'язок між компонентами таких сполук інтерпретують неоднаково. Так, специфіку вираження предметного

компонента пов'язують або з поняттям «особливого випадку узгодження» (див.: § 18–19 «Особливі випадки узгодження присудка з простим підметом» та «Особливі випадки узгодження присудка з складеним підметом» у: Кулик, 1965, с. 47–52)), або з поняттям «порушення узгодження» («відхилення від нормативної ситуації») (Меншиков, Попова, 2001, с. 22), або з поняттям «неповного узгодження» (Дудик, Прокопчук, 2010, с. 37–38); дехто з дослідників навіть заперечує узгоджувану його властивість (Шмелев, 1962, с. 48). У класифікаційній схемі узгодження ці сполуки можуть об'єднувати в один підтип із іншими, неоднорідними з ними, виявами уподібнення. Наприклад, до того самого підтипу – так званого «неповного узгодження» – зараховують множинні форми іменниково-прикметникових сполук на зразок *мої друзі, надійними руками* («власне неповне узгодження») і сполуки зі специфічним опорним компонентом на зразок *наша лікар, мої брат і сестра* («порушене узгодження») (Меншиков, Попова, 2001, с. 22–23).

Системно досліджувала різні вияви узгодження – власне граматичного та невластиве граматичного характеру – на матеріалі російської мови О. Скобликова (див.: Скобликова, 2005). В україністиці «особливі випадки узгодження» зазвичай аналізують із позицій відповідності нормам літературної мови (Єрмоленко, Дзюбишина-Мельник, 1990, с. 105–106), хоча й не без спроб віднайти природні мовні механізми їхнього існування (див. раніше граматики: (Смаль-Стоцький, Гартнер, 1914; Сімович, 1921; Курило, 2008; Смеречинський, 1932; Синявський, 1941; Шевельов, 1951; Кулик, 1965)).

Щодо сучасного описового синтаксису, то структури зі специфічно вираженими предметними компонентами частіше залишаються навіть не включеними до розгляду. У кращому разі, щоб засвідчити «дещо інший підхід» чи «глибше трактування видів узгодження», автори подають класифікацію його типів (див.: Слинко, Гуйванюк, Кобилянська, 1994, с. 29–30; Загнітко, 2001, с. 55), відому після виходу у 1971 році праці О. Скобликової «Согласование и управление в русском языке». Дослідивши механізми вибору узгоджуваних форм та зважаючи на фактори, які впливають на такий вибір, О. Скобликова вирізняла типи: 1) власне граматичного; 2) смислового; 3) умовно-граматичного та 4) асоціативно-граматичного узгодження. Термінологічне позначення різновидів узгодження, запропоноване дослідницею, досить виразно вказує на поняттєвий їх зміст (пор. із термінами,

співвіднесеними з аналогічними різновидами, використаними ще до О. Скобликової в одній із кандидатських робіт (1955): «власне граматичне узгодження» випереджував термін «формальне узгодження», «сміслове узгодження» відоме в термінах «формально-сміслове» або «формально-мотивоване», а «умовно-граматичне» – як «формально-немотивоване») (див. у виносіці: (Скобликова, 2005, с. 176)).

Оскільки останні три різновиди характеризуються спільністю у специфіці їхньої реалізації й цим самим протиставляються власне граматичному узгодженню, це дозволяє об'єднати їх в окремих тип – **невласне граматичного узгодження** (див.: Арібжанова, 2016, с. 110). До речі, таке дихотомічне розрізнення узгодження було намічено в працях Василя Сімовича. Мовознавець, описуючи зв'язок між підметом і присудком, спостеріг, що між ними «згода може бути різна» – «граматична» або «за змістом», «се залежить од того, чим виражений один і другий» (Сімович, 1921, с. 383–389). Водночас вияви згоди, за якої «думка перемагає граматику», коли вживання «родів, і то передусім середнього, в уживанню чисел, та числівників» відбувається «не так, як каже граматики», В. Сімович згрупував і схарактеризував в окремому розділі його Граматики «Складня за думкою» (Сімович, 1921, с. 459–465).

Отже, власне граматичне та невласне граматичне узгодження розрізняють за принципом наявності / відсутності в опорному слові показника зв'язку. Кожному із підтипів невласне граматичного узгодження властиві диференційні ознаки, за якими відбувається зв'язування залежного атрибутивного слова з опорним предметним компонентом.

Стратифікація невласне граматичного узгодження

Асоціативно-граматичне узгодження. Найтісніше з власне граматичним типом узгодження пов'язане асоціативно-граматичне узгодження. Юрій Шевельов, аналізуючи зв'язок присудка з підметом, вираженим «назвою книги, п'єси, пароплава, організації, цигарок, конфет і т. д. і т. п.», установив істотну ознаку такого вияву зв'язку – здатність узгоджуватися «з відсутнім у реченні, але можливим словом, що означає загальне родове поняття» [розрядка наша. – І. А.] (серед прикладів: *Лула* (п'єса) «Дай серцеві волю, заведе в неволю»; *Прийшов* (пароплав) «Надія Крупська») (Шевельов, 1951, с. 22). Про відповідність «родових ознак присудка»

«тому відсутньому іменнику, який виражає родове поняття: “*Юманіте*” *вмістила повідомлення...*» писав Б. Кулик (Кулик, 1965, с. 49). По суті, ідеться про безпосереднє власне граматичне узгодження залежного слова з асоційованим із опорним компонентом найменуванням, тобто форма залежного слова пояснюється факторами граматичного характеру. Однак, на відміну від власне граматичного узгодження, ця залежна форма «диктується» поза межами зв'язаних компонентів, лише опосередковуючись опорним словом, за асоціацією до нього.

При асоціативно-граматичному узгодженні в позиції головного слова, окрім незмінюваних іншомовних слів, сполук або речень, що є індивідуальними назвами до імплікованих загальних назв (див. попередній абзац), можуть бути також аббревіатури. У цих випадках форма залежного слова уподібнюється до асоційованої загальної назви (*зроблений в Україні «АН-148», бо: літак конструкції Антонова*) або головного слова в повному найменуванні (*КВК прославився, бо: клуб веселих і кмітливих*; за Б. Куликом, «дієслово-присудок узгоджується <...> з основним словом того словосполучення, з букв чи складів якого утворена аббревіатура») (Кулик, 1965, с. 48)).

Асоціативно-граматичне узгодження пояснює форму чоловічого чи жіночого роду ознакових слів, що залежать від іменників із аугментивним суфіксом-закінченням *-ишч-е* (асоціація за родом твірного слова): *такий голосище (голос), сильний вітрище налетів (вітер), така бабище була (баба), ціла ручище (рука)* (форма середнього роду сполучуваних слів – *таке голошище, сильне вітрище* – засвідчує власне граматичне узгодження).

За формулою асоціативно-граматичного узгодження в підрядній частині складнопідрядного речення до опорного займенникового іменника *що* приєднуються слова у функції присудка, напр.: *квітка, що + росла...*, *бузок, що + ріс...*, *дерево, що + росло...*, *квіти, що + росли...* тощо. Форма присудкового слова відображає граматичні значення роду і числа іменника (головної частини складнопідрядної структури), з яким корелює відносний займенник *що*.

Сміслове узгодження. Окремих підтип невласне граматичного узгодження становлять ті «спеціальні випадки», для яких «у сучасній мові послідовно проводиться орієнтація на матеріальне значення» опорного компонента (Шевельов, 1951, с. 22), коли вибір форми підпорядкованого слова залежить від «згоди логічної» (Смеречинський, 1932, с. 36). Б. Кулик, аналізуючи зв'язок множинної форми присудка

зі складеним підметом, визначив його як «так зване узгодження за змістом [розрядка наша. – І. А.]» (Кулик, 1965, с. 49). Отже, смислове узгодження – це такий вибір форми залежного слова, коли враховується конкретна семантика головного слова. Форма залежного слова відображає не граматичні категорії головного слова, а безпосередньо реальні ознаки означуваного ним предмета – одиничність чи множинність вияву предметів, стать людини чи тварини тощо.

Коли одиничність чи множинність предметів знаходить вираження в числовій формі залежного слова, це буде смислове узгодження в числі.

Якщо опорний компонент виражений незмінним іменником (субстантивованим словом), то смислове узгодження може варіюватися в однині / множині, напр.: *таксі приїде / приїхало – таксі приїдуть / приїхали, легке боа – легкі боа, чується / почулося гучне «ура» – чулися / почувлися гучні «ура», конференсьє виступає – конференсьє виступають*. Розрізнення «один предмет» – «не один чи багато предметів», як видно з прикладів, стосується злічуваних (які піддаються лічбі) предметів.

Смислове узгодження у множині властиве неелементарним сполукам, у яких опорний компонент виражений цілісним словосполученням із семантикою кількісною чи соціативною: *більшість студентів + прийшли; два студенти + прийшли; жили собі + дід і баба; брат із сестрою + відпочивають; моїх + батька й матір; наступні + н'ять чоловік*. В українських граматиках минулого століття семантичну природу множинної форми залежного слова таких структур пояснювали в поняттях «множині тями» (Синявський, 1941, с. 212) чи «тямка множини» (Сімович, 1921, с. 463), адже «уже сам зміст вимагає, що коли йде мова про дві або більше осіб, щоб присудок стояв у множині» (Сімович, 1921, с. 389). Так само: «коли приіменник з значить “у товаристві з кимсь”, то особу, котра товаришить, як віраз з приіменником з безпосередно з нею віжеть ся, не уважасмо вже в руській мові за однину» (Смаль-Стоцький, Гартнер, 1914, с. 125).

Форма роду залежного слова мотивована реальною статтю людини (рідше – тварини), названої головним словом (пор.: «це вже залежати ме від пола тих осіб, якого саме граматичного роду будуть ті іменники» (Сімович, 1921, с. 459)). Тому смислове узгодження в роді (чоловічому або жіночому) можливе за умови, якщо субстантив називає істоту і не має формально-граматичного показника статі. Це змінювані субстантиви недиференційованого роду: *я (ти) прийшов*

(здібний) – я (ти) прийшла (здібна), тебе самого – тебе саму; такий ледащо – така ледащо; секретар доповіла, Денисенко читала. Оскільки обидва поєднаних слова мають формальні показники однини, узгодження в числі є власне граматичним.

Варто зазначити, що за власне граматичного узгодження з опорними іменниками – назвами істот семантична мотивація роду (і числа) стає додатковим способом вияву зв'язку: узгодження відбувається шляхом автоматичного повторення граматичного роду / числа опорного слова (формальний показник) та вираження реальної статі / числа (смиловий показник). У такий спосіб поєдналися граматичні й смислові основи узгодження, пор., напр.: *баба сказала / дід сказав – вони сказали; кривенька качечка / молодий качур – молоді качури*.

У межах смислового узгодження як у множині, так і в роді функціонують випадки, які можна назвати конфліктом між граматичним значенням та граматичною формою. Цю важливу характеристичну особливість смислового узгодження (у «числі за думкою» та в «роді за думкою») зауважив В. Сімович. Невідповідність між змістом і формою лінгвіст виявив у множинних структурах з початковим іменником у формі однини (напр., *Павло з Оленкою підняли..*, де «кладеть ся присудок у множині, хоч підмет у однині») та родових структурах із опорним власне іменником (коли «граматично» закінчення вказує на жіночий рід (напр., *сирота*) чи чоловічий (*недоліток*), а «значіння каже, що це єство иньчого роду» (Сімович, 1921, с. 385, 386, 459, 463)).

Смислове узгодження водночас у роді (чоловічому або жіночому) і числі (однині) відбувається, коли у формі залежного слова активується подвійна мотивація – і статі, і одиничності істоти, названої опорним словом: *маєстро виступив, шимпанзе стрибала, наша поні; ви здібний – ви здібна* (тут *ви* – пошанна форма адресатного займенника). Родові форми – чоловіча або жіноча – прикметників і дієслів, звичайно, залежать від субстантивів на позначення істот. Переважно це запозичені незмінювані іменники як однородові: назви осіб чоловічої статі – *аташе прибув, сміливий тореро* та назви осіб жіночої статі – *приваблива міс, мадам посміхнулася*, так і двородові: назви осіб і назви тварин, стать яких маркується контекстуально – *ваш протезе / наша протезе, справжній хіпі / справжня хіпі; гризлі ловила рибу / гризлі спостерігав*.

Отже, в елементарних структурах характерною особливістю смислового узгодження

є властивість злічуваності опорного субстантива (сміслові узгодження в числі) та позначення субстантивом істоти (сміслові узгодження в роді чоловічому або жіночому). У неелементарних структурах сміслові узгодження у множині мотивовані кількісною або соціативною семантикою опорного компонента, вираженого цілісною сполукою.

Умовно-граматичне узгодження. Немотивована форма «пристосування» до певних типів головних слів, що не мають категорій роду (особи) і числа, є відмітною характеристикою умовно-граматичного узгодження. Відсутність формальної мотивації (залежне слово не відображає і не може відобразити категорій опорного, бо вони не властиві останньому) відрізняє умовно-граматичне узгодження від власне граматичного. Відсутність мотивації роду й числа за реальним значенням предмета відрізняє його від смислового узгодження.

Зважаючи на відсутність в опорних компонентах із предметною функцією категорій роду (особи) і числа, їх називають «морфологічно-безформними словами» (Шевельов, 1951, с. 22), для зв'язку з якими «українська мова має спеціальну форму» – «форму неозначеності»: «за цю форму править середній рід» (для прикметникових слів та дієслів минулого часу і умовного способу), «у теперішньому і майбутньому часі як еквівалент цієї форми виступає третя особа однини» (Шевельов, 2012, с. 109; 1951, с. 22); у випадку з опорними займенниками *хто* та його субстантивними дериватами узгоджуване слово стоїть у роді «чоловічому, хоч би в суті займенник означав особу жіночого роду або багато осіб: <...> “Іноді здається, наче *хто* вхопив тебе за ноги” (Тоб.)» (Шевельов, 2012, с. 110).

Поняття неозначеності, заявлене в працях Ю. Шевельова, хоч і без відповідного терміна, прочитується в описах українців, присвячених уживанню «ніякого роду» (тобто «де нема потреби визначити певний рід, чоловічий чи жіночий» (Курило, 2008, с. 155)). Так, С. Смеречинський пояснює вживання «ніякого роду», «1) коли чоловічий або жіночий рід не має ваги, коли не в нім сила <...>; 2) коли мова за людину в її збірному значенні (загал) взагалі або коли багато людей (тварин тощо в збірному значенні), тоді – неясність вичислювання тощо; 3) коли взагалі мова за щось невідоме, таємне, незрозуміле» (Смеречинський, 1932, с. 38) (пор.: Курило, 2008, с. 155; Сімович, 1921, с. 460); також див.: (Синявський, 1941, с. 199).

О. Скобликова вибір форм роду в умовно-граматичному узгодженні пояснює через поняття «узагальненого позначення» осіб і предметів (Скобликова, 2005, с. 184–186), на протидію смислового узгодженню, коли опорне слово «позначає конкретні особи» (наприклад, «займенник *я, ти*, який також не має граматичного роду») (Скобликова, 2005, с. 184–186).

Безсумнівно, форми чоловічого й жіночого роду в смислового та форми чоловічого й середнього роду в умовно-граматичному узгодженні зумовлені неоднаковими факторами. Якщо в першому випадку форма роду вказує на реальну стать істоти, яку називає опорний субстантив, то в другому – родові форми поляризують значення істоти (чоловічий рід) та неістоти (середній рід), напр.: *Ніхто не забутий, ніщо не забуте*.

У чоловічому роді однини умовно-граматичне узгодження реалізується в ознакових словах, що залежать від субстантивів – назв істот, а саме:

а) займенника *хто* і його похідних («використання цих займенників завжди пов'язано з відомою невизначеністю уявлення про особу (тварину), з узагальненням, а не конкретним його позначенням» (Скобликова, 2005, с. 184));

б) іменників, що вживаються для позначення загальних назв тварин, птахів: запозичених незмінюваних – *сумчастий коала, колібрі завис над квіткою*, питомих змінюваних – *білий лелека, злий собака*. Узагальненої семантики субстантиви – назви тварин, птахів набувають, коли вони називають істоти, абстрагуючись від їхньої реальної статі, поза їхньою реальною статтю; за розрізнення статі, у конкретно-значеннєвому вживанні цих іменників, залежні від них форми чоловічого / жіночого роду, як і форми числа, семантично мотивовані, пор., напр.: *Поні наслася; Поні пасся / Поні пасуться* (тут сміслові узгодження в роді та числі / у числі).

«Рід середній, – як писали С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер, – уживається в ширших розмірах» (Смаль-Стоцький, Гартнер, 1914, с. 124). Форма середнього роду однини (так само 3-ї особи однини) як «форма неозначеності» (Ю. Шевельов) або «знеособленої предметності» (В. Виноградов) склалася в українській та інших слов'янських мовах історично. Окрім умовно-граматичного узгодження, слугує морфолого-синтаксичним засобом існування власне безособових дієслів і безособового функціонування особових дієслів, а також прислівників у ролі головних членів односкладних речень (напр.: *Світало. Пахне бузком. Стало тепло. Буде зроблено. Доцу не буде. Можна було сказати*).

У середньому роді умовно-граматичне узгодження має вияв у дієсловах (родових формах) і прикметниках, що залежать, насамперед, від субстантива (субстантивованого слова) – назви неістоти.

При цьому умовно-граматичне узгодження реалізується без участі категорії числа (тільки в середньому роді), якщо опорне слово виражене:

а) незмінюваним злічуваним іменником: *одне таксі під'їхало; гарне фото; трюмо стояло* (форма числа злічуваних іменників семантично мотивована головним словом, пор.: *гарне фото – гарні фото; таксі під'їхало – таксі під'їхали*);

б) незмінюваним субстантивованим словом – вигуком, прислівником, граматично спорідненим із незмінюваними злічуваними іменниками: *Почулося голосне «ура»;* *Очікуване завтра нарешті настало* (порівняймо з прикладами, які навів В. Сімович: «Кажемо: *щире спасибі, на вічне забудь* і т. д. Сюди належать назви буквів: *велике “а”, мале “б”*...») (Сімович, 1921, с. 463)).

Умовно-граматичне узгодження з участю категорії числа – у середньому роді однини – стосується структур з опорним субстантивом, вираженим:

а) займенником *що* або похідними від нього словами: *Що трапилося? децю незрозуміле, чогось цікавого* (пор.: «сюди гуртую й займенника *щось*, що вказує собою на цілковиту невизначеність підмету, зокрема і роду його») (Курило, 2008, с. 156));

б) незмінюваним незлічуваним іменником: *Телевізійне «Табу» йшло щочетверга; смачне какао.*

Оскільки субстантиви за своєю лексико-граматичною природою є особовими словами, то, відповідно, особові форми дієслова поєднуються з ними зв'язком власне граматичного узгодження. Порівняймо, наприклад: власне граматичне узгодження в 3-й особі однини для сполук із незлічуваними субстантивами: *Що відбувається? Хто прийде? Смачне какао чекає на мене;* власне граматичне узгодження в 3-й особі та смислове в однині для сполук із рахованими іменниками: *Таксі під'їжджає. Чується голосне «ура».*

Умовно-граматичне узгодження в середньому роді однини та 3-й особі однини властиве предикативним сполукам з опорними компонентами, які є формально безособовими (імперсональними). Останні визначають імперсональну форму присудка. Імперсональними є підмети, виражені:

а) інфінітивом. Імперсональна форма дієслова, що залежить від підмета-інфінітива, виконує роль присудка чи зв'язки у складеному присудку, напр.: *Чекати лишилося трохи; Творити – значить жити;*

б) числівником: *Разом вийшло (виходить) сто* («коли підмет виражений числівником (не порядковим), то природно сподіватися, <...>, що присудок стоятиме в “формі безформності”...») (Шевельов, 2012, с. 110);

в) сполукою кількісно-іменною (опорним компонентом таких сполук є числівник чи іменник з кількісною семантикою типу *більшість, меншість, решта, безліч*): *На столі лежало (лежить) три книжки; Більшість студентів прийшло* (див.: Смаль-Стоцький, Гартнер, 1914, с. 124; Сімович, 1921, с. 460; Синявський, 1941, с. 212);

г) цілим реченням (*У театрі імені Івана Франка йде (йшло, йтиме) «Не плачте за мною ніколи...»*).

Як засвідчує аналіз, «умовно» узгоджувані форми чоловічого та середнього роду при опорних субстантивах першою чергою вказують на закономірно вироблені в мові засоби протиставлення істот/неістот: середній рід стосується неістоти, чоловічий – істоти; категорія числа (однина) в умовно-граматичному узгодженні відображає кількісно неозначений предмет (відсутня смислова мотивація кількості); за смислової означеності (мотивації) однини злічуваних субстантивів умовно-граматичне узгодження здійснюється лише в середньому роді; категорія особи (3-тя особа) бере участь в умовно-граматичному узгодженні дієслів лише з тими опорними компонентами, які не мають категорії особи (не є субстантивними словами).

Висновки

Отже, класифікаційні параметри невластиве граматичного узгодження визначено з урахуванням семантичної та граматичної специфіки поєднаних компонентів: опорного – зі значенням предмета й залежного – з атрибутивним значенням. У межах узгодження невластиве граматичний тип виокремлюють за принципом наявності / відсутності в опорному слові формально-граматичного показника зв'язку: за власне граматичного типу показником зв'язку є форми обох поєднаних компонентів; за невластиве граматичного узгодження залежний компонент виражає ознаку у формі категорій, які не мають в опорному

формального вияву. За асоціативно-граматичного узгодження форми залежного слова відображають граматику не опорного (вербально представленого у сполуці), а асоційованого з опорним компонентом слова; уподібнення відбувається за зразком власне граматичного узгодження. За смислового узгодження форми залежного слова відображають не граматику, а реальну семантику опорного слова – стать чи кількість предметів; предметний компонент виражений субстантивом на позначення істоти (узгодження в чоловічому або жіночому роді) чи на позначення злічуваних

предметів (узгодження в однині або множині). За умовно-граматичного узгодження форми залежного слова вказують на неозначений у формальному чи семантичному плані предмет; предметний компонент виражений або субстантивом з узагальненим значенням істоти (узгодження в чоловічому роді однини), або субстантивом на позначення злічуваних / незлічуваних предметів-неістот (узгодження в середньому роді / середньому роді однини), або іншою частиною мови, сполукою та реченням (узгодження в 3-й особі (середньому роді) однини).

Список використаної літератури

- Арібжанова І. М. Сучасна українська мова. Базові поняття синтаксису / І. М. Арібжанова. – Київ : ВПЦ «Київський університет», 2016. – 159 с.
- Дудик П. С. Синтаксис української мови / П. С. Дудик, Л. В. Прокопчук. – Київ : ВЦ «Академія», 2010. – 384 с.
- Єрмоленко С. Я. Культура української мови : довідник / С. Я. Єрмоленко, Н. Я. Дзюбишина-Мельник ; за ред. В. М. Русанівського. – Київ : Либідь, 1990. – 304 с.
- Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.
- Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка / Г. А. Золотова. – Москва : Наука, 1973. – 351 с.
- Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. П ч. : Синтаксис / Б. М. Кулик. – Вид. друге. – Київ : Рад. школа, 1965. – 283 с.
- Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови / Олена Курило. – Вид. друге. – Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – 303 с.
- Мартине А. Основы общей лингвистики / А. Мартине // Новое в лингвистике. – Вып. 3. – Москва : Изд-во иностр. лит., 1963. – С. 366–566.
- Мельничук О. С. Словосполучення / О. С. Мельничук // Сучасна українська літературна мова : Синтаксис / за ред. І. К. Білодіда. – Київ : Наук. думка, 1972. – С. 51–117.
- Меншиков І. І. Синтаксичні зв'язки слів у сучасній українській літературній мові / І. І. Меншиков, І. С. Попова. – Дніпропетровськ : РВВ ДНУ, 2001. – 92 с.
- Синявський О. Норми української літературної мови / О. Синявський. – Львів : Укр. вид-во, 1941. – 363 с.
- Сімович В. Граматика української мови / Василь Сімович. – 2-ге допов. вид. – Ляйпціг : Укр. накладня, [1921]. – 584 с. : Фотопередрук з післясловом Олекси Горбача. – Мюнхен, 1986. (Укр. вільний ун-т, філософічний ф-т. Українські граматики. Вип. 5).
- Скобликова Е. С. Согласование и управление в русском языке / Е. С. Скобликова. – Изд. 2-е, стер. – Москва : КомКнига, 2005. – 240 с.
- Слинько І. І. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – Київ : Вища школа, 1994. – 670 с.
- Смаль-Стоцький С. Граматика руської мови / С. Смаль-Стоцький, Ф. Гартнер. – Третє перероб. вид. – Відень : [б. в.], 1914. – 202 с.
- Смерчинський С. Нариси з української синтакси (у зв'язку з фразеологією та стилістикою) / С. Смерчинський. – Харків : Рад. школа, 1932. – 283 с. : Фотопередрук з післясловом Олекси Горбача. – Мюнхен, 1990. (Укр. вільний ун-т. Вип. 8).
- Хэррис З. С. Совместная встречаемость и трансформация в языковой структуре / З. С. Хэррис // Новое в лингвистике. – Вып. 2. – Москва : Изд-во иностр. лит., 1962. – С. 528–637.
- Шевельов Ю. Просте речення / Ю. Шевельов // Курс сучасної української літературної мови. Т. II : Синтаксис / за ред. Л. А. Булаховського. – Київ : Рад. школа, 1951. – С. 5–141.
- Шевельов Ю. Нарис сучасної української літературної мови та інші лінгвістичні студії (1947–1953) / Ю. Шевельов. – Київ : Темпора, 2012. – 664 с.
- Шмелев Д. Н. Некоторые особенности согласования в русском языке / Д. Н. Шмелев // Русский язык в национальной школе. – 1962. – № 4. – С. 47–61.

Iryna Arizhanova

CLASSIFICATION PARAMETERS OF IMPROPER GRAMMATICAL AGREEMENT

Background. In the studies of Ukrainian linguists of the first half of the twentieth century (S. Smal-Stotskyi, F. Gartner, V. Simovych, S. Smerechynskyi, O. Syniavskyi), there were recorded special cases of agreement that differ from a typical agreement. The opposition of two types of agreement is actualized in modern grammar in terms of proper grammatical agreement and improper grammatical agreement. The latter is of scientific interest from the perspective of the mechanisms by which the structure's components are bound together (determinative one with the function of a designated object + dependent one with the function of the attribute of an object), as well as the expression of a determinative component, the motives of the choice of dependent word, and the classification parameterization.

Purpose. The aim is to consider typological signs of an improper grammatical agreement, to characterize the factors for choice of the form of a dependent attributive component (verb and adjective), and to systematize the regular cases of the implementation of associative-grammatical, semantic and conditionally-grammatical subtypes of agreement in the Ukrainian language.

Methods. A set of methods is used: descriptive, structural, and functional ones.

Results. A differential sign of an improper grammatical agreement is the absence of formally-grammatical indicator of connection in the determinative word: *таксі приїхало* (unlike proper grammatical agreement, where the indicator is the forms of two combining components: *машина приїхала*). A determinative component can be expressed by substantives without flexions, substantives of undifferentiated gender (without indicators of the gender category), conjunctions of words, and sentences.

The categorical form of a dependent component (finite verb or adjective word) is “predicted” by the structural and semantic specificity of a determinative component.

Discussion. An associative-grammatical agreement, in fact, is a mediated grammatical agreement (the forms of a dependent component duplicate the forms of the word with which a determinative component is associated); the assimilation takes place following the example of grammatical agreement: *сильний вітрище* because of *сильний вітер*∅.

Semantic agreement characterizes the structures in which the form of a dependent word reflects real signs of a subject expressed by a determinative word – sex of an individual (noun-creature), singularity or plurality of objects (countable noun); connection is realized in the categories of number and gender (masculine or feminine): *секретар доповіла, більшість студентів + прийшли*. A conditionally-grammatical agreement is a connection with determinative components which point to an object that is not defined in the formal or semantic sense: *щире спасибі, злий собака*; forms of masculine / neuter gender (or 3-rd person) of dependent words polarize the meaning of animate / inanimate being: *ніхто не забутий, ніщо не забуде*.

Keywords: proper grammatical agreement, improper grammatical agreement, associative-grammatical agreement, semantic agreement, conditionally-grammatical agreement.

Матеріал надійшов 09.01.2018